

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Turnovo

Том / Volume XXV (2017),
Книжка / Issue 1

ТЪКАН ОТ САРКОФАГ № 4, ОТКРИТ ДО ГОЛЯМАТА БАЗИЛИКА В ПЛИСКА

Иван ЧОКОЕВ

TEXTILE FRAGMENTS FROM SARCOPHAGUS No 4 EXCAVATED NEAR THE GREAT BASILICA IN PLISKA

Ivan CHOKOEV

Abstract: Four sarcophagi were excavated near the Grate Basilica in Pliska in 1970. They were dated in the second half of the 9th century. Precious artifacts and textile were found only in sarcophagus No 4. The textile fragments were located on the upper half of the human-skeleton. In present time the textile is missing. The previous conclusions were reconsidered on the base of the published data and the photography material. Probably the textile fragments were from the silk – samite. Most likely they were from a garment similar to the ones of the Bulgarian warriors in the miniature from the Menologion of Basil II, ca. 1000, Bibliotheca Apostolica Vaticana (Vat. gr. 1613).

Key words: textile, silk, samite.

При разчистването на тротоарната настилка на Голямата базилика в Плиска през 1970 г. проучвателят Стамен Михайлов се натъква на четири каменни саркофага, разположени само на няколко метра източно от южната апсида на църквата. Археологът отбелязва, че първите три саркофага, по реда на откриването – № 1 – 3, образуват самостоятелна група не само пространствено, но и технологически – по начина на изработка. Четвъртият саркофаг, разположен между южната и централната апсида, изглежда като отделен от останалите три. Неговата ориентация е обратна на другите – отклонението му е в южна, а не в северна посока, както са останалите три [Михайлов, С. 1979, с. 44 – 45]. Той е положен и по-дълбоко от тях. Долната част на саркофаг № 4 няма нищо общо с тези на другите три. Тя се отличава по материала – мрамор, и по фината си изработка. Другите три са от пясъчник или местен варовик. Най-вероятно този четвърти саркофаг е преизползван ранновизантийски, но покривната му плоча доста се различава – тя е от варовик и е много грубо одялана. Върху горната ѝ повърхност с тънко острие са изрязани много знаци. Девет от общо единадесет са разположени в западната част на плочата, т.е. там, където се е намирала главата на погребания [Михайлов, С. 1979, с. 51 – 55].

Саркофазите са отворени, като плочите са повдигнати със специална уредба, а на място са присъствали комисии от археолози, историци, антрополози и реставратори, за да предприемат незабавни мерки за съхраняване на откритите материали [Михайлов, С. 1979, с. 58, бел. 1]. Саркофаг № 4, за разлика от другите, не е бил запълнен с пръст. Стамен Михайлов отбелязва, че: „Трупът е бил поставен по гръб с глава на запад. Ръцете, скръстени, са поставени на корема. (...) Повечето от костите са разложени...” [Михайлов, С. 1979, с. 56] (обр. 1). Екипът антрополози пояснява, че са запазени някои кости от черепа, зъби, почти целият гръбначен стълб, ребрата, но натрошени, ключици, плешки, част от костите на крайниците. „Признаците на описаните кости и намерените зъби, продължават учените, дават възможност да се прецени, че те принадлежат на мъж на възраст около 30 години, който е бил с много добре развита мускулатура, на ръст към 185 см” [Каданов, Д., Балан, М., Икономов, Г., Йорданов, Й. 1979, с. 61 – 62].

За разлика от другите три саркофага, в които освен кости от скелетите нищо друго не е открито, в саркофаг № 4 са намерени фрагменти от тъкани, златни тока и накрайник от колан, железен нож и други метални находки [Михайлов, С. 1979, с. 56]. Сложносъставните предмети, изработени от дърво, тъкан и различни метали, са консервирани от екип реставратори. При консервационното изследване е уточнено, че намерените в поясната част на скелета тъкани произхождат от два колана. Единият – със златни тока и накрайник, а другият – със сребърни елементи – тока, накрайник, халки. Поясите са от кожена основа, върху която на четири ката е защитен ленен плетен текстил [Михайлов, А., Савов, А., Малецки, М., Иванова, Н. 1979, с. 68; Малецки, М. 1976, с. 167]. Железният нож е бил поставен в дървена кания, дръжката му е дървена и има сребърен обков с халка за придържането му с шнур [Михайлов, А., Савов, А., Малецки, М., Иванова, Н. 1979, с. 64 – 68].

По разположението на човешките кости, открити в саркофази с номера 1, 2 и 4, Стамен Михайлов заключава, че мъртвите са били положени по християнски погребален ритуал – с глави на запад и ръце, скръстени на корема [Михайлов, С. 1979, с. 47, 50, 56]. За саркофаг № 3, където костите са открити много разбъркани, проучвателят отбелязва, че тяхното положение „не позволява да се възстанови с точност погребалният обред” [Михайлов, С. 1979, с. 51].

Край саркофазите източно от базиликата са открити и други гробове. Живка Вържарова установява два погребални обряда, като преобладаващият е християнски. От общо 41 гроба само две погребения са извършени чрез трупозгаряне [Вържарова, Ж. 1979, с. 69 – 70], но за тях се допуска възможността те да са от друг – езически некропол, за който са съществували известни данни [Вържарова, Ж. 1979, с. 73]. За датировката на некропола, в частност на гробовете с трупополагане, Живка Вържарова взема под внимание християнския обряд. Тя отбелязва: „Некрополът не може да бъде по-ранен от 865 г., когато в българската държава става официална християнската религия. За такава дата от съществено значение е средновековната керамика – гърнета, намерени в този некропол. Тя е от началото на IX – X век.” Към IX – X век насочват и накитите, открити в гробовете. Според Ж. Вържарова „саркофазите са едновременни и неделими с останалите гробове” [Вържарова, Ж. 1979, с. 73].

Стамен Михайлов дава някои пояснения относно знаците, изчертани върху покривната плоча на саркофаг № 4, които използва за датиране на паметника. Наблюдават се три кръста, други пет знака наподобяват ипсилон, фланкиран от две отвесни части, един знак прилича на лък, вижда се и пентаграмът и др. В сравнение с другите знаци, два от трите кръста са много по-едромасабни. „Тези кръстове, продължава проучвателят, не са свързани помежду си, в смисъл – не са употребени като обособен мотив. Дори броят три е съвсем случаен. Това обстоятелство, заедно с наличието на посочените знаци, може да се тълкува като известно указание за една сравнително по-ранна датировка на плочата и на извършеното в саркофага погребение – не по-късно от втората половина на IX в.” [Михайлов, С. 1979, с. 55].

Интерес за нашата тема представляват отбелязаните от Стамен Михайлов „много късове изгнила материя – главно тъкан в западната половина на гроба” [Михайлов, С. 1979, с. 56].¹ Разбира се, най-важно за тях се явява написаното от Михаил Малецки, специалистът, реставрирал намерените в саркофага тъкани. Консервирани са „парче кафяв плат, издут нагоре, висок около 2,5 см, широк 5,5 см и дълъг 10,8 см.” Обработени са и други „дребни парченца” от тъканта, като всички са дублирани върху тюл, закрепен в рамка, монтирана в кутия със стъкло (обр. 2). Проба от този текстил е била предоставена за анализиране в Научноизследователския институт за текстилна промишленост, а данните са представени в публикацията на Михаил Малецки за консервацията и реставрацията на текстилните материали, открити в саркофаг № 4 [Малецки, М. 1976, с. 164 – 165].

¹ В своята публикация за костния материал колективът антрополози, присъствали на отварянето на саркофага, споменават за открития текстил: „части от облеклото му (на положения в саркофаг № 4 – И. Ч.) – остатъци от върхна дреха с копчета и кожен колан.” [Каданов, Д., Балан, М., Икономов, Г., Йорданов, Й. 1979, с. 71]. Тук е необходимо да се поясни, че никой друг от изследователите на саркофаг № 4 и неговото съдържание не съобщава за копчета, но ако е имало такива, то те щяха да бъдат отбелязани в публикацията на присъствалите на място реставратори, които на практика са извършили консервация на терена на всички материали, намиращи се в гроба, и са ги вдигнали, а впоследствие са консервирани и реставрирали всички находки.

Мои изследвания на някои текстилни материали, отдавна реставрирани от Малецки, показаха, че не всички данни от проучването на тъканите, извършено в цитирания институт, са коректни [Чокоев, И. 2006, с. 125]. Поради тази причина преди време се заинтересувах от реставрирания текстил от саркофаг № 4, но не успях да го открия. Съвсем естествено въпросната тъкан отпадна от моето изследователско ползване.

Днес, след натрупания опит върху текстила, открит археологически, и след като установих, че и научни институти в чужбина, занимаващи се със съвременни текстилни материали и промишленост, не са застраховани от грешки при анализирането на стари тъкани, престояли в земята [Нитић, А., Темерински Ж. 2000 – 2001, с. 12; Чокоев, И. 2015, с. 625; 628 – 629], реших, че е необходимо да публикувам моите проучвания върху текстила от саркофаг № 4, макар и базиращи се на косвени наблюдения и на една макроснимка на тази тъкан от статията на Стамен Михайлов (обр. 3). Всъщност, наблюденията ми върху тази снимка ме накараха да се усъмня в някои резултати от анализите на Научноизследователския институт по текстилна промишленост. Самите изследователи на текстила отбелязват важното обстоятелство, влияещо в крайна сметка върху резултатите от анализите: „Представената ни за изследване мостра от плата за облекло от времето на Омуртаг бе много малка и при това силно повредена. В нея изобилствуват дупки, прекъсвания и размествания на нишки. Платът в редица участъци също бе деформиран” [Малецки, М. 1976, с. 165].

Според изследването „платът е изработен на ленена основа с вълнен втък” [Малецки, М. 1976, с. 165]. Тук обаче ще отбележа, че наблюденията върху оцеляването на различните по природа тъкани в земята у нас показват, че вълнените и ленените тъкани, като органични материали, напълно се деструктират при тези условия. Откриват се единствено малки вълнени или ленени фрагменти, полепнали по метални предмети, най-вече от медни сплави, тъй като металните йони спират разрушаването на текстила в частта, в която са проникнали [Чокоев, И. 2006, с. 61 – 63].

Наблюденията от гробната камера, в която е бил погребан епископ в пълното си литургично облекло в средновековната църква „Св. Йоан Продром” в Кърджали, показаха, че и в нея не са оцелили вълнени материали, а само копринени [Чокоев, И. 2013, с. 33 – 158]. Може да се каже, че условията, в които са престояли тъканите от саркофаг № 4 край Голямата базилика в Плиска, и съответно гробната камера в Кърджали, са били приблизително същите – въздушна среда [Михайлов, С. 1979, с. 56; Чокоев, И. 2013, с. 22]. По времето, когато е извършено погребението в Кърджали – вероятно през XII век, архиерейските омофори са били изработвани от вълнена тъкан, върху която са пришивали големи кръстове, характерни за тази богослужебна одежда. В случая те са били ушити от копринена тъкан и се бяха съхранили – един цял, други два – отчасти, докато от вълнената тъкан нищо не е останало². Всъщност в кърджалийската гробна камера се бяха съхранили, макар и в доста тежко състояние, онези части от коприненото облекло, които са лежали върху костите. На някои места по дъното се забелязваха следи от напълно деструктирала материя, като само люспиците от златното покритие на сърмените нишки я издаваха, че е част от везаните литургични одежди [Чокоев, И. 2013, с. 124 – 125, обр. 169]. Наблюденията в Британия също показват, че вълната не оцелява в гробни камери.³

От друга страна, установих, че в анализи на средновековни тъкани, направени в същия Научноизследователски институт по текстилна промишленост през 70-те години, копринени нишки са определени като вълнени [Чокоев, И. 2006, с. 125]. Всъщност, по-особената, частично деструктирала, повърхност на средновековните копринени влакна, в сравнение с днешните, съчетани с вековния престой под земята на тъканите, е заблудила изследователите.

² Все пак цял се бе съхранил само един, тъй като е лежал върху по-голямо текстилно струпуване върху корема на починалия. От другите кръстове на омофора – намирали се в областта на гръдния кош, се бяха запазили само отделни фрагменти, които са лежали върху костите и не са били в пряк контакт с каменното дъно на гробницата [Чокоев, И. 2013, с. 33 – 60].

³ Друг е въпросът, че от там има много съобщения за съхранен вълнен текстил, но той произхожда от мочурливи места и от градски райони с оводнени подземни пластове, обикновено край реките, в частност лондонските къвртали край Темза. Поради липсата на кислород в такива места се създават условия, в които оцеляват материалите от животински произход, но не и от растителен, каквито са ленените тъкани [Crowfoot, E., Pritchard, F., Staniland, K. 2004, pp. 1 – 8].

Изброените обстоятелства водят до извода, че откритата тъкан (обр. 2 – 3) от облеклото най-вероятно е била копринена. Допълнително доказателство за това е и много слабият сук на вътъчните нишки, което не е характерно за вълнените прежди. Те винаги са били с изявен сук [Wild, J.-P. 2003, pp. 25 – 29]. В същото време коприната, използвана за вътък, често е без сук или ако има, той е слаб. Във византийските тъкани коприненият вътък е без сук [Muthesius, A. 1997, pp. 16, 163 – 201].

Друг резултат от анализа, извършен в Института за текстилна промишленост, който прави впечатление, е определянето на сплитката: „За плата е характерно сплитката на сатен:едното лице има характер на „атлаз“, а другото на „сатен“ без обаче да се спази точно закономерността на такъв род сплитки” [Малецки, М. 1976, с. 166]. Явно на изследователите е направило впечатление плаването⁴ на едната система нишки над другата, което е характерно за кепъра и атлаза. От друга страна е необходимо да се поясни, че атлазената сплитка се появява много по-късно от втората половина на IX век, каквато е датировката на извършеното в саркофаг № 4 от Плиска погребение. Първите атлазени тъкани са проникнали в Европа през последните десетилетия на XIII век [Crowfoot, E., Pritchard, F., Staniland, K. 2004, pp. 89, 122 – 123], а за Византия и България може със сигурност да се каже, че атлазът става предпочитаната тъкан за най-люксови дрехи най-късно някъде около първата четвърт на XIV век. До това време за най-представителни цели най-често се използва самитът [Чокоев, И. 2015, с. 620–639].

Явно сплитката на тъканта от саркофаг № 4 е кепърна. От това, което се вижда на снимката, публикувана от Стамен Михайлов (обр. 3) [Михайлов, С. 1979, обр. 41], – общ плътен вид, наблюдаващи се диагонали, а и от другите данни от описанието в статията на М. Малецки [Малецки, М. 1976, с. 165 – 166], може да се предположи, че тази тъкан е самит. Самитът е сложен вътъчнолицев кепър, плат, за който са характерни образувалите се от сплитката диагонали. В самита са влагани два вътъка, като единият оформя само лицето, а другият – гърба (обр. 4). Т.е. срещу всеки лицев вътък лежи опаков, което прави тъканта, условно казано, двупластова. Основните нишки обаче са общи за двата вътъка: те вървят под или съответно над двата вътъка. Така се оформя плаване на вътъчните нишки на лицето, а на гърба се наблюдава плаване на основните нишки. Освен това е използвана и втора основна нишка, която не участва в сплитката, а лежи свободно между лицевите и опаковите вътъци. Самитите са полихромни и монохромни. В тази техника са изтъкани най-представителните и известни днес византийски тъкани – едни от най-високо ценените текстили през Средновековието. Благодарение на плаванията на вътъците, които са без сук, платовете са имали гладка и лъскава повърхност. Такива тъкани днес се съхраняват в съкровищниците на западни църкви и музеи [Фехнер, М. 1977, с. 136; Crowfoot, E., Pritchard, F., Staniland, K. 2004, p. 23, 85; Muthesius, A. 2002, p. 154].

Преди време се занимавах с тъканите от облеклото на българските воители (обр. 5), изобразени в Менология на император Василий II, който се датира около 1000 г. (Ватиканска библиотека, Vat. gr. 1613) [Ševčenko, N. P. 1991, p. 1341 – 1342]. По аналогия с археологическите материали от аланските некрополи от Мошчевая балка, в предпланините на Северен Кавказ от VII – IX век [Иерусалимская, А. 1967, с. 58 – 71; Иерусалимская, А. 1992, с. 11 – 14], и древноруските земи [Фехнер, М. 1977, с. 130 – 131], от разкопките (планината Муг, Таджикистан) и стенописите (Балабък тепе, Варахши, Пенджикент и Афрасиаба) в Средна Азия [Беленицкий А., Бентович, И., Большаков, О. 1973, с. 93 – 97] достигнах до извода, че горните дрехи на българите от миниатюрата са декорирани или по-точно лицевата им страна представлява скъпа копринена с цветен десен. Въпросните цветни тъкани трябва да са били от типа самит, каквито са подобните текстили от Мошчевая балка и Средна Азия. Оттук предположих, че при третата фигура – най-лявата, художникът най-вероятно е представил по-разпространения тип скъп самит – монохромният.⁵

⁴ Ако една нишка от едната система лежи свободно над няколко нишки от другата система, тази свободно лежаща нишкова част се означава като **плаване**. В зависимост от това, дали основна нишка лежи над няколко вътъчни нишки или вътъчна нишка лежи над няколко основни нишки, плаването се нарича *основно* или *вътъчно* [Тилева, Ц., Ганева Л. 1973, с. 7].

⁵ Беше направен и опит за възстановяване на украсата на платовете от миниатюрата, като бяха преизчислени и приблизителните размери на фигурите и техните елементи. На тъмносин-виолетов фон се развива мрежа от повтарящи се ромбове, центровете на които се заемат от осемлистни жълти розети – цветя с червени тичинки; подобни розети са представени и в система от долепени помежду си еднакви двойни златожълти кръгове върху другия десен [Чокоев, И. 2003, с. 249 – 255, рис. 5].

М. Малецки отбелязва, че „по данните на *Научноизследователския институт по текстилна промишленост кафявият цвят е получен с растително багрило. Оцветен е равномерно. При оцветяване с кафяви органични съединения от почвата такава равномерност не би се получила*” [Малецки, М. 1976, с. 164]. Все пак е необходимо да се добави, че повечето текстилни материали, намерени при археологически разкопки, са кафяви на цвят, като обикновено той е равномерен. От друга страна, анализите на такива тъкани често показват наличието на багрила. Всъщност, кафявият цвят на тъканите, придобити по археологически път, се дължи на оцветяване с танини и хуминови киселини, но като органичен материал тъканите подлежат на деструкция, която води до тяхното потъмняване [Инкова, В. 1985, с. 40]. Така за тъканта от саркофаг № 4 наистина можем да допуснем, че е била монохромна, но съвсем не може да се отрече нейна евентуална полихромност. За това, макар и косвено, свидетелстват и някои наблюдения от анализа на тъканта. Отбелязаното, че „на много места има значителни плавания на вътъчните нишки”, както и „разпределението на изместването на точките на прекръстосването е също неравномерно” [Малецки, М. 1976, с. 166] донякъде подсказват за наличието на различни вътъци. Тук ще поясня, че многоцветните платове са тъкани с различно обогрени вътъци, които излизали на повърхността на тъканта според изискването на орнамента, а след това се скривали между вътъците, изграждащи лицето и гърба на тъканта [Фехнер, М. 1977, с. 132]. При това може да се създаде впечатление за неравномерност на преплитаните точки, отразено, както виждаме, от изследваните тъкани.

И накрая, за да направим предположение относно вида на дрехата, от която произлиза коментираната тук тъкан от саркофаг № 4, отново ще се обърнем към наблюденията на ръководилия разкопките – проф. Стамен Михайлов. В случая е важно уточнението „*намериха се много късове изгнила материя – главно тъкан, в западната половина на гроба и кожа при краката и около кръста, произхождащи от облеклото и обувките на покойника*” [Михайлов, С. 1979, с. 56]. За кожата около кръста е установено, както бе посочено, че произхожда от два колана. Откриването на органични материали, в случая кожа, при краката, но не и на тъкани, потвърждава наблюденията, че копринената дреха е покривала най-вече горната половина на погребания. Един такъв извод се покрепя и от ситуацията, в която се откриха съхранените копринени тъкани в кърджалийската гробна камера, където, за разлика от плисковския саркофаг № 4, останки от облеклото имаше и в източната половина на гроба. Добре е известно, че стихарът на свещениците достига до стъпалата, а епитрахилът до около средата на подбедриците, набедреникът ляга на дясното бедро. В случая части от стихара лежаха върху бедрените кости, на дясната имаше останки от набедреника, фрагменти от краищата на епитрахила бяха открити върху пищялите. Разбира се, това са опосредствани доказателства, но все пак откриването на фрагменти от тъкан в западната половина на саркофага води към извода, че горното облекло на погребания навярно е било подобно на изобразената кафтановидна дреха на българите от миниатюрата в Менология на Василий II. Вероятно това е дрехата, за която византийските автори от X век напомнят, че „*приятелите от България*” участват на тържествата в императорския дворец „*със собствените си облекла*” [Bury, J. B. 1911, pp. 168, 23 – 169, 19; ГИБИ, IV, с. 128].

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Публикации:

Беленицкий А., Бентович, И., Большаков, О. 1973 – Александр М. Беленицкий, Илона Б. Бентович, Олег Г. Большаков. Средневековый город Средней Азии. Ленинград. Наука, 1973. [Aleksandr M. Belenitzkij, Ilona B. Bentovich, Oleg G. Bolyshakov. Srednevekovyj gorod Srednej Azii. Leningrad. Nauka, 1973.]

Въжарова, Ж. 1979 – Живка Въжарова. Некрополът до Голямата базилика в Плиска. – В: Плиска – Преслав. 1, София, 1979, 69–80. [Zhivka Vyzharova. Nekropolyt do Goljamata bazilika v Pliska. – V: Pliska – Preslav. 1, Sofija, 1979, 69 – 80.]

Иерусалимская, А. 1967 – Анна Иерусалимская. О северокавказком “шелковом пути” в раннем Средновековье. – Советская Археология, 1967, 2, 55–78. [Anna Ierusalimskaja. O severokavkazkom “shelkovom puti” v rannem Sredno-vekovye. – Sovetskaja Arheologija, 1967, 2, 55 – 78.]

Иерусалимская, А. 1992 – Анна Иерусалимская. Кавказ на шелковом пути. Каталог временной выставки. Санкт Петербург, 1992. [Anna Ierusalimskaja. Kavkaz na shelkovom puti. Katalog vremennoj vystavki. Sankt Peterburg, 1992.]

Инкова, В. 1985 – Веселина Инкова. Деструктивни промени при археологическия текстил и методи за установяването им. – Във: Въпроси на консервацията и реставрацията. Т. 2. София. Наука и изкуство, 1985, 17–48. [Veselina Inkova. Destruktivni promeni pri arheologicheskija tekstil i metodi za ustanovjavaneto im. – Vuv: Vyprosi na konservatzijata i restavrtzijata. T. 2. Sofija. Nauka i izkustvo, 1985, 17–48.]

Каданов, Д., Балан, М., Икономов, Г., Йорданов, Й. 1979 – Д. Каданов, М. Балан, Г. Икономов, Й. Йорданов. Човешкият костен материал от саркофазите в Плиска. – В: Плиска – Преслав. 1, София, 1979, 60–63. [D. Kadanov, M. Balan, G. Ikonov, J. Jordanov. Choveshkijat kosten material ot sarkofazite v Pliska. – V: Pliska – Preslav. 1, Sofiya, 1979, 60–63.]

Малецки, М. 1976 – Михаил Малецки. Реставрация, консервация и дублиране на плата и коланите от разкопките в Плиска. – Известия на Националния военноисторически музей, 2, 1976, 164–171. [Mikhail Maletzki. Restavrtzija, konservatzija i dublirane na plata i kolanite ot razkopkite v Pliska. – Izvestija na natzionalnija voennoistoricheski muzej, 2, 1976, 164–171.]

Михайлов, А., Савов, А., Малецки, М., Иванова, Н. 1979 – Антон Михайлов, А. Савов, Михаил Малецки, Н. Иванова. Консервация на нож и колан от саркофаг № 4 в Плиска. – В: Плиска – Преслав, 1, София, 1979, 64–68. [Anton Mihajlov, A. Savov, Mixail Maletzki, N. Ivanova. Konservatzija na nozh i kolan ot sarkofag N4 v Pliska. – V: Pliska – Preslav, 1, Sofiya, 1979, 64–68.]

Михайлов, Ст. 1979 – Стамен Михайлов. Каменните саркофази до Голямата базилика в Плиска. – В: Плиска – Преслав, 1, София, 1979, 44–59. [Stamen Mixajlov. Kamennite sarkofazi do Goljamata bazilika v Pliska. – V: Pliska – Preslav, 1, Sofija, 1979, 44–59.]

Нитић, А., Темерински, Ж. 2000–2001 – Александра Нитић, Желка Темерински. Остаци одежде цара Ивана Александра из цркве Светог Николе код Станичења. – Саопштења. Завод за заштиту споменика културе. XXXII – XXXIII. 2000–2001. Београд, 7–26. [Aleksandra Nitih, Zhelka Temerinski. Ostazi odezhe tzara Ivana Aleksandra iz tzkve Svetog Nikole kod Stanichenia. – Saopshtenia. Zavod za zashtitu spomenika kulture. XXXII – XXXIII. 2000–2001. Beograd, 7–26.]

Тилева, Ц., Ганева, Л. 1973 – Цветана Тилева, Любича Ганева. Строеж и анализ на тъканите. София, 1973. [Tzvetana Tileva, Ljubitzha Ganeva. Stroezh i analiz na tykanite. Sofiya, 1973.]

Фехнер, М. 1977 – Мария Фехнер. Изделия шелкоткацких мастерских Византий в Древней Руси. – Советская Археология, 3, 1977, 130–142. [Marija Fehner. Izdeliya shelkotkatzkih masterskih Vizantij v Drevnej Rusi. – Sovetskaya Arheologiya, 3, 1977, 130–142.]

Чокоев, И. 2003 – Иван Чокоев. Към въпроса за облеклото от времето на Първото българско царство. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia в чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003, 248–255. [Ivan Chokoev. Kam vyprosa za oblekloto ot vremeto na Parvoto balgarsko tzarstvo. – V: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia v chest na prof. Veselin Beshevliev. Sofiya, 2003, 248–255.]

Чокоев, И. 2006 – Иван Чокоев. Текстил от средновековни археологически обекти в България. Постижения и проблеми на проучванията. Велико Търново, Фабер, 2006. [Ivan Chokoev. Tekstil ot srednovekovni arheologicheski obekti v Bulgariya. Postizheniya i problemi na prouchvanijata. Veliko Tarnovo, Faber, 2006.]

Чокоев, И. 2013 – Иван Чокоев. Архиерейски литургични одежди от Средновизантийския период. Идентификация на археологически текстил от Кърджали. Велико Търново. Фабер, 2013. [Ivan Chokoev. Arhierejski liturgichni odezhdni ot Srednovizantijskija period. Identifikatzija na arheologicheski tekstil ot Kardzhali. Veliko Tarnovo. Faber, 2013.]

Чокоев, И. 2015 – Иван Чокоев. Атлазът – тъканта, използвана за представителни одежди през XIV век. – В: Търновска книжовна школа. т. 10 (X международен симпозиум, В. Търново, 17–19 октомври 2013 г.). Търновската държава на духа. Велико Търново, 2015, 620–639. [Ivan Chokoev. Atlazyt – takanta, izpolzvana za predstavitelni odezhdni prez XIV vek. – V: Tarnovska knizhovna shkola. T. 10 (X mezhdunaroden simpozium, V. Tarnovo, 17–19 oktomvri 2013 g.). Tarnovskata darzhava na duhha. Veliko Tarnovo, 2015, 620–639.]

Bury, J. B. 1911 – John B. Bury. The Imperial administrative System in the ninth Century with revised text of the Kletorologion of Philotheos. London. Oxford University Press, 1911.

Monnas, L. 2009 – Lisa Monnas. Merchants, princes and painters: silk fabrics in Italian and Northern paintings 1300–1550. New Haven, London. Yale University Press, 2009.

Muthesius, A. 1997 – Anna Muthesius. Byzantine Silk Weaving. Viena. Fassbaender, 1997.

Muthesius, A. 2002 – Anna Muthesius. Essential Processes, Looms, and Technical Aspects of the Production of Silk Textiles. – In: The Economic History of Byzantium: From the Seventh through Fifteenth Century. Edited by Angeliki E. Laiou. Dumbarton Oaks, 2002, 147–168.

Crowfoot, E., Pritchard, F., Staniland, K. 2004 – Elisabeth Crowfoot, Frances Pritchard, Kay Staniland. Textiles and Clothing, c. 1150–1450 (Medieval Finds from Excavations in London, 4). London, Boydell press, 2004.

Ševčenko, N. P. 1991 – Nancy P. Ševčenko. Menologion of Basil II. – The Oxford Dictionary of Byzantium, v. 2, Oxford University Press, 1341–1342.

Wild, J.-P. 2003 – John-Peter Wild. Textiles in Archaeology. Shire Publications, 2003.

Съкращения:

ГИБИ, IV – Гръцки извори за българската история. Т. IV. София. Българска академия на науките, 1961. [Gratzki izvori za balgarskata istoriya. T. IV. Sofija. Balgarska akademiya na naukite, 1961.]

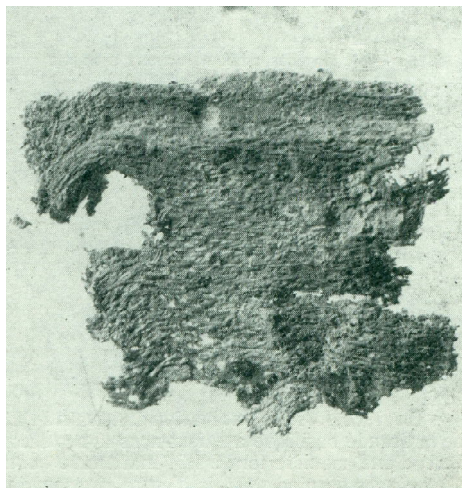
ИБ, т. 2 – История на България. Т. 2. София. Българска академия на науките, 1981. [Istoriya na Balgariya. T. 2. Sofiya. Balgarska akademiya na naukite, 1981.]

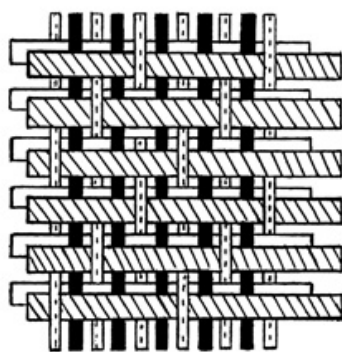
**Обр. 1. Саркофаг № 4. Материалите на дъното на гробната камера
(по Михайлов, С. 1979).**

Обр. 2. Тъкан от саркофаг № 4 след консервация (по Малецки, М. 1976).

Обр. 3. Тъкан от саркофаг № 4 (макрофотография) (по Михайлов, С. 1979).

Обр. 4. Схема на сплитката сложен вътъчнолицев кепър – самит (по Monpas, L. 2009).

Обр. 5. Български воители в миниатюра от Менология на Василий II, около 1000 г., Ватиканска библиотека (Vat. gr. 1613) (по ИБ, т. 2, pass.).